

Luther és az éneklő egyház

H. Hubert
Gabriella

Adiaphoron

A jubileumi évben az ének és a zene témája, elmélete és gyakorlata hangsúlyosan jelenik meg. Luthertől indult el az a folyamat, amelynek eredményeként ma az evangélikus identitás egyik jelentős elemévé vált az ének és a zene.¹

Kiindulópontunk az lehet, hogy az éneklést és zenét mindig adiaphoronként (Mittelding, indifferens) kezelték a teológiában. Isten és az ember között mint közvetítő foglal helyet, a hit szempontjából nem sarkalatos kérdés az éneklés. De a vallási tanítások az egyes emberek vallásosságában, így éneklésében is aktualizálódnak és személyes üggyé válnak. Főleg akkor, ha már kialakult énekkincs birtokában vannak az emberek.

Luther tanítása szerint az éneklés és a liturgia a keresztény szabadság része. Luther 1526-ban, a *Deutsche Messe*hez írt előszavában a keresztény ember szabadsága szerint értelmezte az istentiszteleti rend használatát: „Mindenekelőtt barátságosan és az Isten szerelmére kérném mindazokat, akik ezen rendünket [ti. az általa leírt istentiszteleti rendet] az istentiszteleten látni és követni akarják, hogy abból semmi kényszerítő törvényt ne csináljanak, sem vele senkinek a lelkiismeretét körül ne hálózzák vagy meg ne fogják, hanem a keresztyén szabadságnak megfelelően tetszés szerint alkalmazzák, amint, ahol, amikor s ameddig azt a körülmények megengedik és kívánják.”² A továbbiakban Luther árnyalja a véleményét: a keresztény szabadság nem szabadosság, hanem felelős döntés – tehát eszerint kell eljárni a példa követésében vagy az újítások bevezetésében.

Luther *Asztali beszélgetéseiben* (1531) olvashatjuk: „Egy családapa így szól háza népéhez: »Legyetek szófogadók, és tegyetek szorgalommal, amit kívánok és parancsolok, amúgy pedig egyetek, igyatok és öltözködjetek úgy, ahogy akartok.« Szintúgy Isten sem kérdi, mit eszünk és hogyan öltözködünk, mindent ránk bíz, a ceremóniákat is, és mindama dolgot, *adiaphora*, amely közte és köztünk van. Csakhogy nem szabad úgy ragaszkodnunk hozzájuk, mintha szükségesek vagy hasznosak volnának az üdvösséghez.” (LUTHER 2014, 71–72. o.)

Luthernek nincs szorosabb értelemben vett zeneelméleti munkája. Énekeskönyv-előszavaiból és az *Asztali be-*

* A *Reformáció 500 éves öröksége* címmel megrendezett konferencián az Evangélikus Országos Múzeumban 2017. június 29-én elhangzott, Ecsedi Zsuzsannával közös előadás első részének szerkesztett változata.

¹ Számos magyar és idegen nyelvű tanulmány foglalkozik Luther zenéről vallott felfogásával. Az előadás, a teljesség igénye nélkül, az „éneklő egyház” kialakulásának szempontjából válogat az idézetek közül.

² LUTHER 1908, 439. o. Az adiaphoronnak tartott liturgiáról Melius Juhász Péter hasonlóan nyilatkozik: „Nem lehet az emberi gyülekezet rendtartások szerzése nélkül (...), de nem kötél alatt kell lennie, hanem szabadságban, hogy a hívek botránkozás nélkül elhagyhassák, s amikor akarják, meg is tarthassák.” Idézi CZEGLÉDY 1979, 242. o.

szélgetésekből próbál a kutatás koherens elméletre következtetni. Luther azonban nem rendszeres, hanem gyakorlati teológusként indította el az éneklő egyházzá válás folyamatát.

Luther zenei nevelése mind elméleti, mind gyakorlati szempontból alapos volt. Ismerte kora világi és egyházi zenéjét. Az erfurti iskolában Johannes de Muris francia filozófus, matematikus, zeneteoretikus Boëthius-magyarázatát tanulta, mely szerint a világ kezdetén minden teremtménybe beplántáltatott a zene, semmi nincs hang és harmónia nélkül (a levegő, a madarak éneke). Luther Boëthius osztályozását követi, amikor elkülöníti a *musica naturalist* és a *musica artificialist*. A *musica naturalis*ba tartozik nemcsak a teremtés és a természet zenéje, hanem a gyülekezeti ének is. A *musica artificialis*ba pedig a többszólamú ének, a hangszeres zene vagy együtt mindkettő.³

Luther a tanulmányai során megismerkedett a hét szabad művészettel, tehát a trivium és a quadrivium tananyagával. Későbbi megnyilatkozásai azt mutatják, hogy ebből a tananyagból a legmagasabbra értékelt a zenét. Luthernek ez az értékítélete segítette elindítani azt a folyamatot, amelynek révén mára az evangélikus egyház éneklő egyház lett. Luther a három matematikai és a három retorikai ars közé – tehát a grammatika, dialektika, retorika és a geometria, aritmetika, asztronómia közé –, mintegy hidat képezve közöttük helyezte el a zenét (SCHILLING 2017).

Teológiai háttér

1530-ban Ludwig Senflnek írt, sokszor hivatkozott levelében már a teológiai háttérét is láthatjuk annak, hogy miért becsüli az arsok közül Luther a legtöbbre a zenét: „...a próféták egyetlen művészetet sem gyakoroltak úgy, mint a zenét, hiszen teológiájukat nem geometriai, sem aritmetikai vagy asztronómiai, hanem zenei alakzatokban adták elő, úgy, hogy az igazságot zsoltárokba és énekekbe öntve a teológiát és a zenét igen szorosan összekapcsolták.” (LUTHER 2013, 556. o.)

A gyülekezeti éneken dallam és szöveg együtt szólítja meg az éneklő értelmét és szívét: tanít, int, vigasztal, s eközben kegyesen gyönyörködtt. Az ének imádság (könyörgés és hálaadás). Mindezek mellett Luther egyik kulcsfogalma, teológiai fogalma az éneklésben az „öröm” (*voluptas*). Vidámnak kell a szívnek és a kedélynek lenni, amikor az ember Istennek énekel – teológiai értelmezése szerint: Isten gyűlöli a hazug, kellelten áldozatot és szívet (Mal 1), hiszen Isten egyszülött Fiát adta, hogy megszabadítsa az embereket a bűntől, haláltól és az ördögtől. A zene megmozgatja az emberek érzelmeit, megérinti a szívet, s meggyőz, akárcsak az evangélium örömhíre.⁴

Ugyancsak sokat idézett lutheri meghatározás: „A muzsika szépséges, csodálatos adománya Istennek, és közel áll a teológiához.” (LUTHER 2014, 175., 744. o.) Nem emberi találmány – ez a nézet már Ágostonnál is megtalálható. Tehát ebben semmi új nem lenne, de a kontextus már megmagyarázza, hogy milyen nagy szerepe van ennek a nézetnek az éneklő egyház kialakulásában. Luther ugyanis azt is hozzát teszi, hogy a zene közel áll a teológiához. Sőt a teológia után a második helyet adja a zenének. „...a teológia után egyetlen művészet sem ér föl a zenével, mert a teológián kívül egyedül ez nyújtja azt, amit máskülönben a teológia szokott, nevezetesen a lélek nyugalmát és boldogságát...” (LUTHER 2013, 556. o.) Az ember, amennyiben a megváltás feletti örömet érzi, énekszóval fejezi

³ Lásd Luthernek Georg Rhau *Symphoniae iucundae* (1538) című karénekeskönyvéhez írt előszavát.

⁴ Részletesen lásd ANTTILA 2013.

ki dicséretét és hálaadását Isten iránt. A gyülekezeti ének 16–17. századi magyar elnevezése jól adja vissza ezt a teológiai szerepet: „isteni dicséret”.

A teológiai indoklás mellett Luther azt is hangsúlyozza, hogy az isteni adomány, a zene az emberben cselekszik, megváltoztatja a viselkedést: „A muzsika félig-meddig maga is fegyelmező és tanítómester: az embereket jobb indulatúvá, szelídebbé, erkölcsösebbé és értelmesebbé teszi.” (LUTHER 2014, 175. o.) Ennél a humanista érvelésnél óhatatlanul eszünkbe juthat Erasmus, aki a nyelvet emelte hasonlóan magas piedesztálra. Erasmus fontosnak tartotta a klasszikus ókori szerzőkre alapozott stiláris gazdagságot, a nyelvi copiatant, nemcsak a latin, hanem az anyanyelv használatában is. Mert a nyelv édessége az árnyalt, pontos fogalmak révén az ókori szerzőknél és a Bibliában olvasható erkölcs észrevétlenül behatol az emberek elméjébe és szívébe.

A középkori énekes örökség reformációja

Az énekes egyház másik eredője a középkori örökség megreformálásából adódott. Luther szerzetesként alaposan megismerte és gyakorolta a gregorián szertartási énekek éneklését, köztük a prózai zsoltárokét. Ma már nem akadályozza felekezeti elfogultság a tisztánlátást, és ki kell mondani, hogy a reformáció a középkori éneklési és liturgikus gyakorlathoz szervesen kapcsolódott, azt újította és reformálta meg. Az egyszólamú éneklésnek két fontos ága megvolt már a középkorban is. Az egyik a gregorián szertartási ének, a másik az anyanyelvű népének.

A szertartási éneket a kórus és a pap latinul énekelte a misén, illetve a szerzetesek az imaórákon. Természetesen reformátoraink csak azokat a szövegeket tartották meg, amelyek bibliai gyökerűek voltak, s nem ellenkeztek a reformáció tanításával. Luther és más kortársai írásaiban is sokszor előfordult az a felvetés, hogy *verbessert* (tökéletesítendő), *verändert* (módosítendő) vagy *korrigiert* (korrigálandó) egy-egy ének.

A gregorián szertartási éneklés a német gyülekezetekben sokáig továbbra is latinul hangzott. A magyarországi német gyülekezetekben előfordult, hogy a 17. században tértek csak át a német nyelvű gregoriánéneklésre – az 1656-os eperjesi zsinat külön rendelkezett arról, hogy németül énekeljék a szertartási énekeket, ne latinul.⁵ A latin nyelv továbbélésének egyik oka az volt, hogy iskolás gyermekek énekeltek a kórusban, számukra ez a latin nyelv gyakorlását jelentette, amelyet reformátoraink is fontosnak tartottak. Az ifjúság és az iskola volt már akkor is a kulcs: Luther hangsúlyozza, hogy az ifjúságot a zenére és az igaz művészetekre kell tanítani: „A muzsikát igen fontos megtartani az iskolákban. Egy tanítómester tudjon énekelni, máskülönben nem becsülöm. Fiatal teológusok sem valók a prédikátorságra, csak akkor, ha előbb az iskolában tanulták és gyakorolták az éneklést.” (LUTHER 2014, 175. o.)

A középkorból eredő szertartási énekek magyarul még a reformátusoknál és az unitáriusoknál is megmaradtak a 16–17. században. Azokat az énekeskönyveket, amelyek ezeket összegyűjtötték, magyarul graduálnak nevezték el – ezek a graduálok azt mutatják, hogy rögtön lefordították magyarra a prózai zsoltárokat, antifónákat, himnusokat, rezponzóriumokat, versusokat. Természetesen ezeknél a szertartási énekeknél maga az anyanyelven való éneklés is revelációként hatott, hiszen a reformációhoz csatlakozó római katolikus papok zeneileg még jól képzettek voltak, a dallamhoz járuló anyanyelvű szöveg pedig megszólaltatta a Bibliát, így az istentiszteleten részt vevők követhették a liturgiát.

⁵ HAIN 1910–1913, 266. o.; BRUCKNER 1922, 165–166. o.

Anyanyelvű isteni dicséretetek

Luther harmadik nagy hozzájárulása az éneklő egyházhhoz az anyanyelvű, verses vallásos énekek írására való példaadása és buzdítása volt. A sokat idézett, Spalatinhoz 1523-ban írt leveléből értesülünk a kezdetekről: „Az a ter-
vünk, hogy a próféták és a régi egyházatyák példájára anyanyelvi zsoltárokat, azaz lelki énekeket költünk a közné-
p számára, hogy Isten igéje az éneklés által is megmaradjon az emberek körében. Mindenütt költőket keresünk, (...)
kérek, hogy te is vegyél részt munkánkban, s próbálj meg példám nyomán egy-egy zsoltárt közénekké formálni.”
És ebben a levélben meg is mondja, milyen a jó ének (a zsoltárparafrázisok keletkezését lehet itt megfigyelnünk):
a legegyszerűbb, legelterjedtebb, kifejező nyelven íródják, a szöveg értelme világos legyen, közel álljon a zsoltár
mondanivalójához. Szabadon lehet fordítani a zsoltárt, a lényegét kell híven megragadni.

Németföldön már a 15. században nagy számban keletkeztek német vallásos énekversek, ahogy nálunk is, bár
jóval kisebb számban – de a középkorban csak liturgián kívüli alkalmakon (a körmeneten, zarándoklaton, mise
előtt vagy után) énekelhették őket paraliturgikus szerepük miatt. A 16. században minden valamirevaló deák és
pap tudott latin nyelvű verset írni, most pedig anyanyelvükön is megtehették, s ez a szabadság hihetetlen virágzást
indított el a magyar nyelvű énekszerzésben is.

Éneklő egyház

Hogy Luther mekkora hatást gyakorolt kortársaira, azt a nyilatkozatai után rövidesen megjelenő énekeskönyvek
mutatják: 1524-ben kiadták Nürnbergben azt a nyolc német éneket tartalmazó énekfüzetet, amelyben már négy
Luther-ének volt. Ezután, de ugyancsak 1524-ben jelent meg két változatban Erfurtban az az énekeskönyv, amelynek
huszonöt énekből már tizennyolc Lutheré. Ezért is tartjuk 1524-et a német evangélikus énekeskönyv születésnap-
jának. De a magyarok sem maradtak le: például Batizi András nem nagy fáziskéséssel, már 1530-tól kezdve szerzett
magyar vallásos énekeket. Gálszécsi István tizenkét évvel az első, 1524-ben megjelent német énekeskönyv után,
1536-ban már magyarul adott ki énekeskönyvet, amelyben több Luther-fordítást közölt (RMNy 18).

Az éneklés révén a gyülekezet tagjai már nemcsak követhették, hanem részt is vehettek a liturgiában; a közös
éneklés elősegítette a gyülekezetté válást. A népnyelvű gyülekezeti énekek esetében Luther már a kezdetektől fog-
va nagy szerepet szánt az iskolának. 1524-ben jelent meg Luther és Johann Walther szerkesztésében az iskolások
számára egy négyszólamú énekeskönyv, szólamonként egy-egy füzetben (a harminckét német énekből huszonnégy
már Lutheré volt). Ahogy Luther előszava kiemeli, azért adták ki, hogy az iskolások ne szerelmi dalokat (Bullieder,
fleischlicher Gesang) énekeljenek, hanem üdvös dolgokról szóljanak az énekeik. A szerelmi virágénekek elítélése
mellett a gyülekezeti énekek gyors terjedéséről nálunk Huszár Gál 1560-as és 1574-es előszavában olvashatunk:
a régi keresztyének „az isteni dicséretetek korcsomán avagy egyéb zabáló, gaz helyeken nem énekeltek, hanem
csak ott, ahol az emberek épültenek és ömagoknak vigasztalást vöttek az isteni dicséretekből. (...) Nem illik
tehát minden gaz korcsomán, virágénekek között és a részeg disznók előtt az Istennek szent dicséretit énekleni.”
(RMNy 353: A_{3v-4r}).

Luther sokat tett azért is, hogy a gyülekezetet is éneklésre bírja, hiszen a kezdetekben ez nem nagyon ment.
1529-ben, az egyik prédikációja során intette a híveket, hogy naponként éneklék előttük a diákok a német énekeket,
végre hát meg kellett volna már tanulniuk. A magyar gyülekezetekben is elhangzik az intelem: ne csak az iskola-
mester és a deáki sereg énekeljen, hanem az egész gyülekezetet.

Luther az énekek tanításához két dolgot feltétlenül szükségesnek tartott: a jó énekkarokat, és hogy a nép kezében legyen énekeskönyv, amelyből el tudják olvasni az énekszövegeket – ez utóbbi minálunk eléggé nehezen ment: nemcsak azért, mert drága volt az énekeskönyv, s örülni kellett, ha a kisebb gyülekezeteknek volt egy saját énekeskönyvük, hanem azért is, amiről Tótfalusi Kis Miklós még 1686-ban is panaszkodott: nem tudnak olvasni a gyerekek, mert az emberek sajnálják az időt és a költséget a gyermekek tanítására (RMK I. 1346 előszava, *_{2v}). De ének esetében a hallás utáni tanulás is nagyon eredményesnek bizonyult.

A reformatori, lutheri gazdag örökségnek, az éneklő egyház kialakulásának az ünneplése nem múltba révedés, hanem az öröm kifejezése a jelenben és figyelmeztetés a jövő számára. Az éneklő gyülekezetek és a szaporodó iskolai kórusok élő hagyományra mutatnak. Évszázadokon keresztül sikerült megőrizni, gyarapítani és megújítani az evangélikus énekkincs egy részét, de vannak még feltáratlan értékeink.

Hivatkozott művek

ANTTILA, Miikka E.: *Luther's Theology of Music*. Berlin, 2013.

BRUCKNER Győző: *A reformáció és az ellenreformáció története a Szepességen*. Budapest, 1922.

CZEGLÉDY Sándor: „Szabadon, nem iga alatt”. *Református Egyház*, 31. évf. 1979. 241–242. o.

HAIN Gáspár: *Lőcsei krónika*. Kiad. Bal Jeromos et al. Lőcse, 1910–1913.

LUTHER Márton: *Egyházszerző iratai*. Szerk. Masznyik Endre. Wigand, Pozsony, 1908. (Luther Márton Művei 4.)

LUTHER Márton: *Levelek*. Szerk. Csepregi Zoltán. Luther Kiadó, Budapest, 2013. (Luther válogatott művei 7.)

LUTHER Márton: *Asztali beszélgetések*. Szerk. Csepregi Zoltán. Luther Kiadó, Budapest, 2014. (Luther válogatott művei 8.)

SCHILLING, Johannes: Martin Luther and the Arts: Music, Poetry, and Hymns. *Oxford Research Encyclopedias*. 2017. március.

<http://religion.oxfordre.com/view/10.1093/acrefore/9780199340378.001.0001/acrefore-9780199340378-e-293?rs-key=QJdJR1&result=1>. (Megtekintés: 2017. február 15.)

H. Hubert Gabriella irodalom- és könyvtörténész, az Evangélikus Országos Gyűjtemény igazgatója. Egyetemi és doktori tanulmányait a szegedi József Attila Tudományegyetemen és az Eötvös Loránd Tudományegyetemen végezte. Fő kutatási területei a 16–18. századi gyülekezeti éneklés irodalomtörténeti szempontú elemzése, a könyvtártörténet és a muzeális könyvek feldolgozása.

